

"TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi"
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://lib.tisu.uz>
ISSN 0000-0000

Eshqurbonova Aziza Bozor qizi,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: eshqurbonovaaziza@gmail.com

DIALOGIK NUTQ TADQIQIGA FUNKSIONAL YONDASHUV

Annotatsiya. Mazkur maqolada dialogik nutq funksional jihatdan tadqiq qilinib, pragmatik lingvistikaning asosiy masalalaridan biri bo'lgan nutqiy aktlar haqida so'z yuritiladi. Nutqiy aktlar nazariyasi haqidagi jahon va o'zbek tilshunos olimlari tomonidan keltirilgan fikrlar bayon etilgan. Muallif tomonidan dialogik matnning pragmatik jihatini o'rganayotganda so'zlovchining kommunikativ niyatiga mos keladigan nutqiy aktlar tahlil qilinib, badiiy matnlardan dialog namunalari keltirilgan hamda illokutiv akt guruhlari nuqtayi nazaridan tadqiq qilingan.

Tayanch so'zlar: nutqiy akt, direktiv, konstativ, komissiv, ekspressiv, emotsional, deklarativ, vokativ, integrativ akt.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Аннотация. В данной статье диалогическая речь исследуется функционально, а также обсуждаются речевые акты, которые являются одним из основных вопросов прагматической лингвистики. Изложены мнения мировых и узбекских языковедов о теории речевых актов. Изучая прагматический аспект диалогического текста, автор проанализировал речевые акты, соответствующие коммуникативному замыслу говорящего, привел примеры диалогов из художественных текстов и исследовал их с точки зрения групп иллокутивных актов.

Ключевые слова: речевой акт, директивный, коммиссивный, констативные, экспрессивный, эмоциональный, декларативный, вокативный, интегративный акт.

A FUNCTIONAL APPROACH TO THE STUDY OF DIALOGICAL SPEECH

Annotation. In this article, dialogic speech is studied functionally, and speech acts, which are one of the main issues of pragmalinguistics, are discussed. The opinions of world and Uzbek linguists about the theory of speech acts are stated. While studying the pragmatic aspect of the dialogic text, the author analyzed the speech acts that correspond to the speaker's communicative intention, presented examples of dialogues from artistic texts, and researched them from the point of view of groups of illocutionary acts.

Key words: speech act, directive, constative, commissive, expressive, emotional, declarative, vocative, integrative act.

Kirish.

Kommunikativ funksionalizm nuqtayi nazaridan, til gaplarning strukturaviy tavsiflarining cheksiz to'plami sifatida emas, balki insoniy muloqot tizimi sifatida qaraladi. Funksional yondashuvda tilning instrumental funksiyasi ustunlik qiladi, ya'ni til odamlarning nutqiy o'zaro ta'siri vositasi sifatida o'rganiladi. Ushbu yondashuv tarafdorining vazifasi ma'lum bir dialog kontekstida semantika, sintaksis va pragmatikaning o'zaro ta'sirini bayon qilishga intilib, tilni nutq faoliyati turlari va unda qo'llaniladigan tuzilmalarning turlari bo'yicha tavsiflashdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Tilshunoslik va falsafada til va nutqning munosabati masalasi dastlab, V.F.Gum-boldt, F.de Sossyur, L.Vays-gerber, E.Sepir asarlarida aks etgan. Jahon tilshunosligida nutqiy muloqot haqidagi qarashlarning rivojlanishi til va nutq farqlanishi bilan bog'liq. Jahon tilshunosligida nutqiy aktlar nazariyasi dialogik nutqning o'rganilishi bilan yanada boyidi. L.Shcherba, N.Shvedova, L.Yakubinskiy, L.Vigotskiy, P.Grays, J.Ostin, J.Serl, N.Arutyunova, YE.Padu-che-

va, A.Baranov, G. Kreydlin kabi tilshunoslarning ilmiy-nazariy qarashlari dialogik nutqni o'rganishda asosiy manba vazifasini o'taydi. O'zbek tilshunosligida A.Hazratqulov, B.O'rinboyev, N.Mahmudov, A.Boboyeva, O'Lapasov, L.Raupova singari olimlarning tadqiqotlarida dialogik nutqning sintaktik va mazmuniy tomonlari yoritilgan. Shuningdek, dialogik nutqning pragmatik hususiyatlari F.Karimova tadqiqotlarida yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqola tasniflash, umumlashtirish, tahlil, tavsiflash kabi metodlardan foydalanib, badiiy matnlardagi dialogik nutq tadqiqiga funksional jihatdan yondoshilgan, illokutiv akt guruhlarini nuqtayi nazaridan tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar.

Muloqotni funksional jihatdan tahlil qilish nutqning o'zaro ta'sirini ma'ruzachi pozitsiyasidan ham, tinglovchi nuqtayi nazaridan ham o'rganishni o'z ichiga oladi. Muloqot nazariyasi uchun kommunikantning og'zaki o'zaro jarayonida u yoki bu xatti-harakatlarini boshqaradigan va odamlar xatti-harakatlarining tashqaridan kuzatiladigan qonuniyatlarini aks ettiruvchi qoida tushunchasi alohida ahamiyatga ega [1: 72].

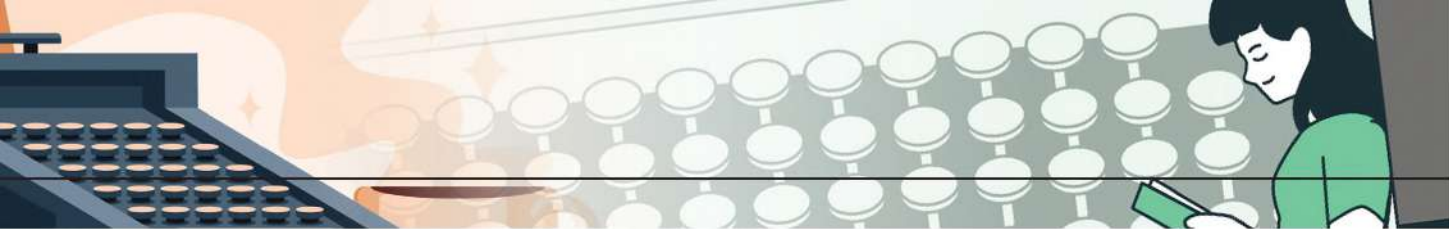
Ma'ruzachi nutqi, eng avvalo, uning ma'lum kontekstda bir xil vazifani bajarishga qodir bo'lgan turli tuzilishdagi lingvistik vositalarni to'g'ri qo'llay olishidir. Tinglovchining javobi birinchi navbatda oldingi gap mazmunini idrok etish va baholash natijasidir. Muloqot o'zaro ta'siri sharoitida kommunikantlar tomonidan amalga oshiriladigan tanlash va idrok etish jarayonlari ularning tajribasi, voqelik haqidagi g'oyalari bilan bog'liq. Aloqa bo'yicha sheriklarning asosiy bilimlarining kesishish sohalari ularning umumiy bilimlari fond-

ini tashkil qiladi, ular pragmatik presupozitsiyalar shaklida dialog matni nusxalarining uyg'unligini ta'minlash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Levanova va Brayn fikriga ko'ra, bu dialogdagi pragmatik taxminlarning tarkibiy va tashkiliy funksiyasidir [2: 80].

Shunday qilib, dialogik nutq doirasida semantik komponentni kodlash va dekodlash pragmatik jihatdan shartlangan, chunki ular nutq aktining asosiy pragmatik komponentlari sifatida so'zlovchi yoki tinglovchiga, ularning aqliy va ijtimoiy sohalariga murojaat qilishni nazarda tutadi. Muloqotning nutq aktlarida til birliklarining ishlashini tahlil qilish qiziqish uyg'otadi, chunki faqat nutq aktlari nazariyasi doirasida tilning maqsadli sohasi semantikasining yetarlicha tizimli ifodasini topish mumkin. Aynan nutq aktlari nazariyasi pragmatik-vistikaning asosiy muammolaridan biri sifatida qaraladi.

Nutq akti - og'zaki kommunikativ faoliyatning birligi, bitta niyatni, nutqning tugallangan minimal segmentini va erishilgan natijani bog'laydigan nutq ishi. So'zlashuvchilarning nutq vaziyati bilan bog'liq o'zaro aloqa - aralashuv jarayonidagi verbal muloqoti nutqiy aktlarni tashkil qiladi. Nutqiy muloqot jarayonida so'zlovchi, tinglovchi va nutq vaziyati ta'sirida nutqiy akt paydo bo'ladi. [3:125.] Nutq aktining pragmatik funksiyasi uni gapiruvchining atrof-muhitga, o'ziga va yoki qabul qiluvchiga ta'sir qilish harakati sifatida tavsiflaydi [4: 86].

Til pragmatikasiga oid adabiyotlarda nutqiy akt turlari va ularning yuzaga chiqish holatlarini dialogik yoki polilogik tarzda muloqot jarayonisiz tasavvur qilib bo'lmazligi ta'kidlanadi. Nutqiy aktlar mazmunan turli xil bo'lib, ular xabar, so'roq, darak, iltimos, minnatdorlik, va'da, buyruq, masxaralash, mensimaslik kabi turli mazmuniy strukturalardan tashkil topadi. J.Ostin va J.Serl o'zlarining falsafiy va lingvistik kontseptsiyalarida murojaat va ma'no elementlarini o'zida mujassamlashtirgan lokatsion akti, gapning kommunikativ maqsadi bilan belgilanadigan illokatsion akti va nutqdagi o'zgarishlarni aks ettiruvchi perlokatsion akti ajratib ko'rsatadilar. Ma'ruzachining niyatini aniqlashda tinglovchining javobi muhim rol o'ynaydi, shuning uchun muloqot sheriklarining pozitsiyalarini eng aniq aks ettiruvchi dialogik nutq doirasida nutq harakatlarining ishlash shakllarini, ularning kommunikativ maqsadini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Nutqiy akt nazariyasining klassik asoschilaridan biri deya e'tirof etilgan J.Ostin nutqiy aktlarni kommunikativ niyat darajasiga ko'ra besh turga ajratadi. Bularni verdiktiv, ekzersitiv, bexabitiv, komissiv, ekspozitiv kabi nomlar bilan nomlaydi va har birini alohida tasniflaydi. [5: 12]. J.Serl ham J.Ostin singari nutqiy nutqiy akti mazmuniy struktura sifatida e'tirof etadi va representativ, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ kabi turlarga ajratadi. Borliqda sodir bo'layotgan voqea – hodisalarni ongda idrok qilish, uning so'zlovchi tomonidan lisoniy vositalar yordamida ifodalaniishi va tinglovchi tomonidan anglanishi J.Serl tasnifida representativ yoki xabar nutqiy akti sifatida keltiriladi [6:240]. Bunda nutqiy aloqa aktlariga bayonotlar, tavsiflar, tushuntirishlar, ishontirishlar kabilarni kiritish mumkin. Tilshunoslikka oid adabiyotlarda bu turdagi ifodalar konstativlar deb ham ataladi va tadqiqotchilar tomonidan dialogik nutqda qo'llanadigan eng keng tarqalgan pragmatik turdagi gaplar deb ta'kidlanadi.

Direktiv tipidagi nutqiy aktlar so'zlovchining psixologik holatini, ehtiyojlarini, istaklarini ifodalab, tinglovchini biror narsa qilishga undaydi. Ushbu aktlarda buyruq, topshiriq, ko'rsatma kabi ma'nolar aks etadi. So'zlovchining kelajakdagi hatti-harakatlariga nisbatan ma'lum majburiyatlar bilan bog'lanishi komissiv aktlarni yuzaga keltiradi va bunda ular qaysidir vazifani bajarishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadilar. Va'dalar, kafolatlar, qasamlar ushbu aktning mazmunini tashkil qiladi. Komissiv nutq aktining batafsil tahlili J.Serl asarlarida batafsil yoritilgan.

J.Ostin minnatdorchilik, kechirim so'rash, tabriklash, hamdardlik bildirish nutq aktlarini ekspressiv guruhga birlashtiradi [5: 159]. Hozirgi vaqtda ekspressiv bilan chambarchas bog'liq bo'lgan emotional(hissiy) nutq aktlari ham tahlil qilinmoqda. D.Vunderlix, L.P. Chaxoyan va G.G. Pocheptsov tasniflarida nutqiy aktlarning yana bir turini ajratadi, ular vokativ yoki appellativ deb ataladi.

Konstativlar (xabarlar, bayonotlar, tavsiflar, hisobotlar, tushuntirishlar)

Yuqoridagi tasniflardan kelib chiqqan holda, dialogik matnning pragmatik jihatini o'rganayotganda, so'zlovchining kommunikativ niyatlariga mos keladigan illokutiv nutqiy aktlarning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir:

1.Konstativlar (xabarlar, bayonotlar, tavsiflar, hisobotlar, tushuntirishlar).

-Usmonov Yo'ldoshxon! Rayon poliklinikasining zamglavrachi. Terapevt. Kwartira telefoni 24-19. Qoidaga binoan uch yarim yil ilgari uyiga telefon tushirilgan. Vrachning uyida telefon bo'lishi shart. Ekstren holatlar uchun.

-Uzelda bo'sh para yo'qmi?

Olimjon Komilovich! - uzal boshlig'ining ovozida ranjish ohangi sezila boshladi. –Bilasiz-ku, bittayam bo'sh yo'q!Rayon militsiyasi bilan o'n bir frontoviknikidan boshqa hammasi blokirovka qilingan.[7: 552.]

2.Direktiv (buyruqlar, ko'rsatmalar, iltimoslar, maslahatlar, ogohlantirishlar, talablar).

-...Birodar, sendan ham iltimos, Sarvar bilan A'zanga o'xshash suyagi qotgan bolalardan besh –oltitasini berib turmasang ishimiz chatoq. Nima deysan shunga?

-O'ylashib ko'ramiz.

-Iltimos. Partrog degan qayishib turishi kerak sal mundoq...

-Bir gap bo'lar...

-Yasha, birodar. [9: 197.]

3.Komissiv (va'dalar, tahdidlar, takliflar, qasamlar).

-Shu gapim qulog'ingda bo'lsin! – Oqsoqol nosini qorga tupurib etigi bilan ezg'iladi. – Agar Zo'ra aytganingni qilmasa, terisiga somon tiqaman.

-Yo'q, Oqsoqol, Zuhraxon unaqa juvonmas-ku...

-Shoshma! – Oqsoqol Bashor opaning gapini kesdi. – Agar Zo'ra erining o'rnini bosolmasa, nima qilishni o'zim bilaman. Lekin Zo'raning boshidan bir tola soch haddorat to'kilsa, seni so'yaman! Uqdingmi?

-Xo'p, Oqsoqol, xo'p! [7:219.]

4. Ekspressiv (uzr so'rash, hamdardlik, minnatdorchilik).

-Xafa bo'lmang, mehmon. Afsuski, shunday iflos odamlar yo'q emas oramizda. "Yomonlik bo'lmay, yaxshilik yo'q" deyishadi. Mana, kechagina siz qahraton qishni ko'rib kelibsiz. O'zingiz atyyapsizki, uchgan qushga zor edik, deb. Bugun esa, mana, bahorni ham ko'rib o'tiribsiz, shunday emasmi?

-Shunday, mullaka, shunday. [9:174.]

5. Emotsional (turli xil hissiy aktlar).

-Kutasan-a!- Shunday dedi-yu, hamisha yuvosh, o'ychan boqadigan ko'zlarida olov yarq etdi. -Sen kutsang, men tezroq kelaman. Jang qilishim oson bo'ladi. Robiya...

-Ketadigan bo'ldingizmi?- dedim ovozim titrab.

-Yo'q, avval sen ayt. Kutasanmi? Rostingni ayt.

O'krab yig'lab yubordim.

-Nega kutmas ekanman? Sizdan boshqa kimim bor! - dedim kaftim bilan yuzimni to'sib.

-Kimsan aka. Axir men... siz... [7:102.]

6. Deklarativ (nomlar, tayinlashlar, jumlarlar, ayblash, tasdiqlash).

-Zulfiqorovning partiyadan chiqari-lishiga rozi emasmidingiz? Umumiy majlisda hech narsa demadingiz, qo'l ko'tarmadingiz-ku!

Qalandarovning yuragi torlik qildi.

-Ie... Kolxozda qoldirish masalasini aytaman!..

Saida chuqur taassuf bilan javob berdi:

-Kolxozda qoldirish, qoldirmaslik masalasini pravleniye hal qiladi-da. Partbyuro hal qilganda, albatta, siz bilan hal qilar edik. Pravleniyening raisi o'zingiz... [8. 116.]

7. Vokativ (murojaat, chaqiriq, da'vat).

-Akmal aka!

Ichkaridan holsizgina:

-Labbay. Kim u? - degan tovush eshitildi.

-Men Sarvarman.

-Sarvar? Sarvarxonmisiz? Keling, o'g'lim. [9: 153.]

8. Integrativ (so'roq).

-O'zingiz yaxshi keldingizmi? - dedi Po'lat amakim. Hamma o'tirdi, amakim gapida davom etdi: -rang ro'yingiz tuzuk, oqsoqol.

-Tuzukmi? - dedi jilmayib Sulton bobo.

-Tuzuk, tuzuk...Doktorlar ham omon bo'lsin-da! [9:195.]

Aynan nutq aktlari nazariyasi pragmatik-vistikaning asosiy muammolaridan biri sifatida qaraladi

Xulosa.

Illokutiv aktlarni bu tarzda ajratib ko'rsatish dialogik nutqni tavsiflashga pragmatik yondashuvning mohiyatini aniqlashga imkon beradi: buda tilshunosning qiziqishi ushbu bayonotlarning bir qismi sifatida so'z shakli va iboraning ma'nolariga emas, balki dialogik o'zaro ta'sir ishtirokchilarining bayonotlari mazmuniga qaratiladi. Ma'lum bir nutq kontekstini tahlil qilishda, muloqot joyi va vaqti kabi kommunikativ vaziyatning parametrlarini, shuningdek, adresant va adresat shaxsiy xususiyatlarini, ularning psixologik holatini hisobga olish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сухих С.А. Речевые интеракции и стратегии. Калинин. 1987.
2. Леванова А.Е., Брайн О.В. Прагматика пресуппозиций в диалогической речи // Прагматические условия функционирования языка. - Кемерово. 1987.
3. Hakimov M., Gaziyeva M. Pragmatik-vistika asoslari. Toshkent. 2020.
4. Нариньяни А.С. Функциональное представление речевого акта в формальной модели диалога. Новосибирск. 1985.
5. Остин Дж. Слово как действие. 1986.
6. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов // Зарубежная лингвистика. 1999.
7. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. -Toshkent: Sharq. 2013.
8. Said Ahmad. Sinchalak. - Toshkent. Ilm - ziyo - zakovat. 2021.
9. Fozilov N. Ko'klam qissalari. -Toshkent. O'zbekiston. 2016.